3

HET SEKSUELE MIJNENVELD

De vergeten keerzijden van de lust

De afwezige liefde

De liefde is de grote afwezige in de tweede helft van de twintigste eeuw. Niet in de traditionele fictie – de films, de romans en de Bouquet-reeks – en ook niet in dé uitingen van populaire cultuur van deze periode: popmuziek, soaps, videoclips en reclame. Wel in de abstracte beeldende kunst, in wetenschappelijke literatuur en in de politieke en sociale bewegingen. Daar is de liefde een non-issue. Daar ging het inzake de liefde vooral over vrijheid, gelijkheid en machtsverhoudingen. Alleen paus Johannes Paulus II heeft het sinds zijn aantreden in 1978 voortdurend over de liefde gehad, en dat is een van de redenen van de afkeer van het thema bij de politiek-bewuste mensen die zich vanaf de jaren zestig in zo'n woedende beweging van de kerk afkeerden. Liefde werd na 1945 in toenemende mate geassocieerd met onderdrukking van de vrouw door die katholieke kerk, maar niet minder door 'het patriarchaat', 'het kapitalisme' en de 'rolbevestigende' televisie en de illusiefabriek Hollywood met zijn monumentale filmklassiekers vol galante mannen en smachtende vrouwen.

Binnen het algemeen toegejuichte proces van emancipatie van de burgers ten opzichte van de overheid, partij en kerk, collectief en individueel, in de twintigste eeuw heeft de emancipatie van de vrouw tegenover man en maatschappij gezorgd voor een emotionele strijd. Deze strijd verliep op de meeste punten – zoals werk – tamelijk succesvol, maar eindigde op andere punten – zoals het delen van de zorgplicht – vaak in een onbevredigende patstelling. En op weer andere punten zoals de seks zelf ontstond er een allengs breder wordende verwarring over die veronderstelde mogelijkheid van gelijkheid en

ontplooiing in volledige vrijheid. Bij meer vrouwen dan de feministen alleen, keerde tegen het einde van de eeuw de overtuiging terug dat die seksuele revolutie vooral ten voordele van de man was uitgepakt, en dat de mannelijke drift via wet en regelgeving beteugeld diende te worden. De seksuele geschiedenis van de afgelopen decennia is daardoor een onverwachts moeilijke geweest.

Veelal was het resultaat van de seksuele revolutie een grotere algemene vreugde over het leven met een partner. Soms veroorzaakte de revolutie nieuwe frustraties, zoals over het toch blijkbaar niet zo gemakkelijk bereikbare doel van de gelijke seksuele bevrediging. Daardoor werd de seksualiteit opnieuw geproblematiseerd, vooral in de bladen en op televisie. Uiteindelijk ontaardde de revolutie niet zelden in een regelrecht maatschappelijk slagveld van paradoxale gevechten. Enerzijds bleef het verzet tegen alle conservatieve bestrijders van de vrijheid van meningsuiting en van de kunst onverminderd krachtig als het ging om seksuele voorstellingen op straat, op het podium en in het museum. Anderzijds groeide bij veel vrouwen het verzet tegen allerlei ongewenste seksuele intimiteiten, waartoe ook ongewenste visuele afbeeldingen werden gerekend. Door de publiciteitsgolven over de lange serie van seksuele misdrijven, van eind jaren tachtig tot in de nieuwe eeuw, werd voor velen pas duidelijk dat de seksuele driften van de man veel moeilijker beheersbaar bleken dan in de jaren zestig werd verondersteld en dat seks een explosief mengsel van emoties blijft.

De gemeenschappelijke noemer van deze kronkelige beweging *in sexualis* werd die van de autonomie van het individu en de onaantastbaarheid van het lichaam. Samen vormden deze beginselen sinds de individualisering van de moraal vanaf de jaren zestig de enig overgebleven ethische grondslag voor de moraal van het Westen, op landen als Amerika na waar de doodstraf nog bleef bestaan. Tegen het einde van de eeuw werd aan deze beginselen nog de plicht tot het verminderen en voorkomen van ongewenste pijn en leed toegevoegd, niet alleen in fysieke maar ook in geestelijke zin.

In Nederland heeft vooral de vrouwenbeweging het nadrukkelijkst het recht op autonomie en onaantastbaarheid voor zichzelf opgeëist. Dit in tegenstelling tot Amerika. Daar heeft de mannelijke autonomie, gebaseerd op een individuele moraal van goed en kwaad en persoonlijk vergelding – 'kom jij aan mij, kom ik aan jou' – een veel lan-

gere geschiedenis. Daar loopt er een lange lijn van de tijd van de kolonisten en de cowboys via de latere cowboy-, misdaad- en actiefilms tot het postmoderne *at random*-geweld à la *Reservoir Dogs*. In de Nederlandse film, én de maatschappij zelf, is de onafhankelijk en gewelddadig opererende man een schaars goed. In de Amerikaanse samenleving ging de harde strijd om de autonomie van het individu of de eigen groep – van de linkse Black Panthers en de rechtse Weathermen tot en met de anti-feministische *Angry White Man* van de jaren erna – vergezeld van een even harde strijd van de pro-abortusbeweging en de acties tegen ongewenste intimiteiten tot en met assertieve popmuzikanten als Madonna.

Van een dergelijke harde strijd is in Nederland geen sprake geweest, al is in de multiculturele samenleving die Nederland geworden is een inhaalslag gaande. Hier is 'De Boze Man', de man die zijn rechten als autonome man opeist, afwezig. In de wetenschappelijke discussies en de beeldvorming, niet in de praktijk van de politiek en niet op de werkvloer, zeker niet als die werkvloer in de bestuurskamer lag. Daar bleef de vrouw ondanks alle mooie en verheven woorden over emancipatie een betrekkelijk schaars en onderbetaald wezen. Dit was het gevolg van de lange doorwerking van de gezinsmoraal, waarbij de man zich in de nieuwe omstandigheden snel wist aan te passen aan de eisen van het moderne 'onderhandelingshuishouden', maar met behoud van zoveel mogelijk rechten voor zichzelf.

Waarom de man zich zo weinig actief opstelde in de debatten over de man-vrouwverhouding, of zich zonder meer achter de standpunten van sommige delen van de breed geschakeerde vrouwenbeweging schaarde, kunnen we bij gebrek aan empirisch onderzoek slechts speculatief beantwoorden. We hebben reeds geopperd dat de Tweede Wereldoorlog het imago van de man als autoriteit kan hebben aangetast. Daarbij komt dat de bezetting wellicht ook voor de nodige naïviteit zorgde bij de man inzake de seksualiteit van de vrouw. Na de beide wereldoorlogen was in de oorlogvoerende landen immers gebleken hoezeer er sprake was geweest van ontrouw, overspel en echtscheiding na terugkeer van de soldaten. De buitenlandse literatuur zit er vol mee.

Hoe dit ook zij, de seksuele revolutie kreeg in Nederland een sterk op de vrouw, en later op de homoseksuele man gericht accent, in elk geval in de theorievorming, maar ook in de media. Hierbij speelt een

rol dat de revolutie zich hier gelijktijdig keerde tegen het establishment en de kerk, tegen de wettelijk gesanctioneerde dominantie van de man in huwelijk en maatschappij.

De houding van de politieke elites ten aanzien van de vrouw in het algemeen en de seksualiteit in het bijzonder was in vergelijking met het buitenland, bovendien van een extreem negativisme geweest. De ambtenares die in het huwelijk trad, werd in de jaren dertig ontslagen, en tot in de jaren vijftig was de druk om ontslag te nemen enorm.

De juridische handelingsbekwaamheid van de vrouw werd pas in 1956 door de Tweede Kamer aanvaard, onder groot verzet van de kleine partijen. De vrouw mocht voortaan dan wel zelfstandig een stofzuiger kopen, de man bleef het hoofd van het gezin. Zo bleef echtscheiding tot eind jaren zestig uitermate moeilijk bereikbaar voor de vrouw. Dat kon alleen met wederzijdse instemming, waarbij flagrant overspel juridisch een bijna noodzakelijke voorwaarde bleef. Als echtelieden het emotioneel niet meer met elkaar konden uithouden, werden ze bijna gedwongen hun toevlucht te nemen tot De Grote Leugen over dit overspel. De vrouw bleef dus tot op zekere hoogte een gevangene binnen het huwelijk, zeker gezien haar economische afhankelijkheid. Deze bleef bestaan, daar vele mannen van de middenklasse het hun vrouw verboden uit werken te gaan als zijnde beneden hun stand.

Ook vrouwen die wel mochten en wilden werken hadden grote barrières te overwinnen. Het vrouw-zijn was voldoende reden voor menig werkgever om hen niet aan te nemen. De blanke bolwerken die zich het langst verzetten tegen de komst van vrouwen waren de media en de universiteiten, op basis van de eeuwenoude idee dat mannen rationeel en intellectueel zijn en vrouwen irrationeel en emotioneel. Toen Lien Heyting eind jaren zestig solliciteerde bij het *Algemeen Handelsblad* als redacteur, kreeg zij van de toenmalige adjunct-hoofdredacteur H.J.A. Hofland een briefje dat de krant geen vrouwen aannam, omdat je die nu eenmaal elke maand over hun bolletje moet aaien. Ze werkt inmiddels al ruim dertig jaar bij die krant. Renate Dorrestein overkwam in die tijd hetzelfde toen zij solliciteerde bij *Panorama*. Daar werd haar op de vrouw af gevraagd hoe zij zich gedroeg 'tijdens de maandstonden'. In Duitsland was het bij de televisie overigens niet anders. De populairste nieuwslezeres, van de ARD *Tagesschau*, Dagmar Berghoff, inmiddels voorbij de zestig, sol-

liciteerde begin jaren zeventig voor die functie. Zij kreeg toen te horen dat vrouwen ongeschikt zijn om nieuws te lezen: 'Ze barsten in tranen uit of lopen weg uit de studio als er slecht nieuws is.'[1] De explosief toegenomen aandacht en sympathie voor alles wat met 'de vrouw' te maken heeft, kan men behalve uit de aanwezigheid van steeds meer vrouwelijke werknemers op de werkvloer, ook verklaren uit de schaamte bij de man over het eigen seksistische verleden.

'Wij vrouwen eisen'

In de jaren zestig viel in Nederland veel samen, wat elders, zoals in Amerika, meer in fasen was geschied: welvaartsgroei, ontkerkelijking, algemene emancipatie én de seksuele bevrijding van man en vrouw. Door de maatschappelijke achterstelling van de vrouw in de decennia ervoor kon in Nederland het feminisme van de tweede golf zijn stempel zetten op het denken over werk, seksualiteit en relaties. Deze vrouwenbeweging bestond uit een brede waaier van groeperingen. De Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), waarvan de wortels in de tijd van de eerste feministische golf rond 1900 lagen, was er opnieuw een onderdeel van. Terzelfder tijd werd Man-Vrouw-Maatschappij (MVM) opgericht als opvolger van het oude Vrouwenbelangen. MVM richtte zich op werkgelegenheid, kinderopvang, geboortebeperking en abortus. Niet veel later ontstonden de meer radicale bewegingen als Dolle Mina en werden nog bestaande vrouwenorganisaties als De Rooie Vrouwen van de PvdA nieuw leven ingeblazen.

De gemeenschappelijke noemer van de strijd van de vrouwen was de eis van gelijke rechten, onder beklemtoning van het recht op verschil. Alleen binnen de radicale vleugel van deze vrouwenbeweging kon men soms spreken van een nieuwe ideologie die in veel opzichten leek op de ideologie van de rooms-katholieke kerk, maar dan precies omgekeerd. Alles wat zwart was, werd wit, alles wat verkeerd was, werd goed, maar met bijna evenveel regeltjes en dogma's. Door hun ludieke acties voor abortus kregen met name de Dolle Mina's veel meestal positieve aandacht van de media.[2]

In de huidige preoccupaties met *The Sixties*, nostalgisch dan wel wraakzuchtig van aard, wordt over het hoofd gezien hoezeer de sek-

suele revolutie van die jaren zestig al goeddeels was voorbereid door de progressieve denkers en doeners van de oude, soms zelfs vooroorlogse elite. Vergeten wordt ook vaak dat de 'de pil' een katholieke uitvinding was, en in de praktijk een dubbelzinnige uitwerking zou hebben. In 1950 had de invloedrijke voorzitster van de Amerikaanse *Family Planning Association*, de katholieke Margaret Sanger, er bij de bioloog G. Pincus op aangedrongen een betrouwbaar anticonceptiemiddel te ontwikkelen. Zij had, als een van de elf kinderen van een arm Iers gezin, gezien hoe haar moeder eraan onderdoor was gegaan, aan al die zwangerschappen. Pincus ging samenwerken met de katholieke gynaecoloog J. Rock, die juist op zoek was naar een middel dat de kans op zwangerschap zou verhogen. Daaruit kwam de pil tot stand, die zwangerschap voorkwam, maar na het stoppen met het innemen ervan, de kans op zwangerschap juist verhoogde.[3]

Daarbij kwam de bezorgdheid rond 1960 over de dreigende overbevolking van Nederland, nu de emigratie tot staan was gekomen. Deze angst vergrootte de razendsnelle acceptatie van de pil: van 500 gebruiksters in 1962 tot een half miljoen vrouwen in 1972. Het waren ook deze motieven – bescherming van de moeder en angst voor overbevolking – die de progressieve bisschop W.M. Bekkers in maart 1963 deden verklaren dat echtparen naar eigen geweten moesten handelen als het ging om 'verantwoorde gezinsplanning'. Het hoeft dan ook niet zoveel verbazing te wekken dat Bekkers het goed kon vinden met de eerste landelijk bekende voorzitter van de NVSH, dr. Mary Zeldenrust-Noordanus. Het verenigingsblad heette tenslotte ook *Verstandig Ouderschap*. In een gesprek in 1965 tussen beiden over seksualiteit, waren ze het op de hoofdpunten volledig eens.[4]

Het was een zeer tijdelijke eensgezindheid tussen kerk en revolutie. Het Vaticaan trachtte de onbeheersbaar blijkende gevolgen van het Tweede Vaticaans Concilie, dat als thema vrijheid had en waaraan Bekkers zijn zegening van voorbehoedmiddelen ontleende, in 1968 terug te dringen met de encycliek *Humane Vitae* die opnieuw de banvloek uitsprak over alle voorbehoedmiddelen, abortus en echtscheiding. Katholiek Nederland was inmiddels evenwel niet meer bereid enige nieuwe beperking te accepteren, en ook niet bereid na te denken over de noodzaak van het aanbrengen van nieuwe grenspalen op het terrein van de seksualiteit net zo min als op andere terrei-

nen van zelfontplooiing. Een poging daartoe van premier Andries van Agt tien jaar later, het *Ethisch Reveil* geheten dat zich onder andere keerde tegen de pornobioscopen, werd weggelachen.

Seks is bevrijding

In 1969 werd de openbare verstrekking van voorbehoedmiddelen uit het Wetboek van Strafrecht gehaald. Het Rubber Condoombesluit van 1971 bracht het condoom in de vrije verkoop. Tegelijkertijd stelde de overheid subsidie beschikbaar voor het geven van seksuele voorlichting. Deze kan misschien wel het meest geslaagde onderdeel van de seksuele revolutie genoemd worden. Het aantal abortussen behoort bij ons inmiddels tot de laagste in de hele wereld; het fenomeen tienermoeders komt nauwelijks voor.

Symbolisch voor de nieuwe betekenis die seksualiteit kreeg was de naamsverandering in 1972 van het NVSH-blad in *Sextant*. Seksualiteit werd een zelfstandig fenomeen, los van de beheersing van de voortplanting en verantwoorde gezinsplanning. In reactie op de taboeïsering van het hele thema sinds de zedelijkheidswetgeving van 1911 heerste de mening dat nu de mens eindelijk bevrijd was, het thema ook geheel naar eigen inzichten kon worden gedefinieerd en begrepen, als ware seks een nieuwe uitvinding. Het denken over seksualiteit had daarmee iets waarlijk revolutionairs. De radicale denkers van dat moment – Herbert Marcuse, Wilhelm Reich, Erich Fromm – kregen daardoor binnen die kleine voorhoede van de vernieuwers een dominante invloed, zonder dat men goed leek te beseffen dat deze denkers hun eigen specifieke, Duitse achtergrond hadden en dat hun ideeën in eerste instantie een reactie waren op de repressieve Victoriaanse tijd in Wenen en later op de terreur van de nazi-tijd.

Sommige slogans uit hun werken werden het alfa en omega van de dag. 'De moderne maatschappij is buitengewoon repressief' en 'Seksuele bevrijding betekent bevrijding van macht' (Marcuse) of 'Emancipatie is het primaat van het genot' (Marcuse). Andere opvattingen van hen, die hier kanttekeningen bij plaatsten of niet geheel leken te sporen met vrijheid, werden niet overgenomen. Zoals de opvatting van Reich dat homoseksualiteit en pornografie zouden verdwijnen na de bevrijding van de seksualiteit, of het onderscheid dat Marcuse

maakte tussen genot, dat hij als een verheven ervaring beschouwde, en hedonisme dat hij als platvloers egoïsme betitelde.[5]

Zo werd er nog slechts in twee termen over seksualiteit gesproken, macht en vrijheid, waarbij het eerste altijd verkeerd was (tenzij in de 'spelvorm' van SM), en het tweede altijd goed. Zoals de lange voorgeschiedenis van deze revolutie van de jaren zestig niet werd gezien, zo werden door 'de bevrijde generatie' ook de mogelijke gevolgen niet overdacht omdat de overtuiging heerste dat die alleen maar positief konden zijn.

De pil was immers niet alleen een begin van een nieuw tijdperk, maar werd ook gezien als het sluitstuk van een ontwikkeling die al een paar eeuwen aan de gang was: die van de ontworsteling door de mens aan de heerschappij van de natuur over de menselijke activiteit. De natuur bepaalde de lotgevallen van de demografische groei, de natuur bepaalde ook het karakter van de seksualiteit. Die was verbonden met de voortplanting en de generaties, en bestond in de Middeleeuwen niet als apart fenomeen. Voor degenen die het zich konden veroorloven was de seksuele activiteit verdeeld tussen de voortplanting en de *ars erotica*, dat wil zeggen tussen Maria als echtgenote en Maria Magdalena als hoer/minnares voor het seksuele genot. Het was een vorm van beheersing van de seksualiteit, inclusief gezinsbeperking door onthouding of primitieve vormen van voorbehoedmiddelen, die al sinds de oudheid werden beproefd. Dat deze situatie een door mannen gedomineerde wereld was, met de bekende dubbele moraal, behoeft geen betoog. Door de beheersing van de natuur in brede zin (industrialisatie, urbanisatie), en de loskoppeling van voortplanting en seksualiteit werd seks al vanaf de achttiende eeuw een bijzonder iets, een mysterieus iets, in de woorden van Michel Foucault 'een toegangspoort naar het leven van het lichaam en naar het leven van de soort'.[6]

De triomf van de confessionele partijen in Nederland vanaf 1918 heeft ervoor gezorgd dat de aloude christelijke demonisering van al het lichamelijke, waar Nietzsche zo fel tegen van leer trok, politiek beleid kon worden. Met als voornaamste gevolgen grote emotionele belasting in de huwelijken en bij de vrijgezellen, én de ongewilde verheffing van seksualiteit als dé grootste verboden vrucht. Daarmee werd het oude idee overboord gezet dat de seksuele liefde op tamelijk gelijkwaardige wijze verstrengeld is met twee andere soorten van

liefde: de liefde tussen ouders en kinderen en de liefde voor de gemeenschap daarbuiten. Evenals het idee dat de seksuele liefde zich ontplooit in vier fasen: van verleiden over vrijen en over voortplanten naar samenwerking. In het Interbellum lag alle nadruk op de praktische samenwerking in het huwelijk, en de liefde voor de gemeenschap. De functie een 'hoeksteen van de samenleving' te zijn was in het verzuilde Nederland de gedeelde identiteit van man en vrouw, het huwelijk in seksueel opzicht de enige bron van bevrediging.

Het plotselinge gevoel van bevrijding in de jaren zestig paste dus in een veel langer proces van verandering van de betekenis van de seksualiteit, die slechts tijdelijk door de confessionele elite kon worden tegengehouden. De processen van urbanisatie en groeiende sociale mobiliteit hadden immers de seksualiteit als schakel tussen de generaties reeds verzwakt. De verzorgingsstaat ondermijnde vanaf de jaren vijftig het huwelijk als economische noodzakelijkheid.

Deze processen voltrokken zich in Nederland in kortere tijd dan in de omringende landen waar ze veel eerder begonnen waren en zich dus over een langere tijd uitstrekten. Daar had seks eerder zijn dwingende kracht en zijn aureool van opwinding en gevaar gekregen. Daar bracht seks in de ontmythologiserende wereld van de urbane, industriële samenleving de mens weer in contact met de verloren terreinen van ervaring, met de natuur en het bovennatuurlijke. Na de heftige inhaalslag was hier het resultaat hetzelfde. 'Men kan bijvoorbeeld zeggen,' aldus socioloog Anthony Giddens, 'dat er allerlei seksueel geladen passies, zoals de vroegere Maria-verering, de romantische liefde, de esthetische of politieke bevlogenheid verdwenen zijn en dat alle energie en passie, waarvan de mens misschien wel een vaste dosis heeft, in de direct-relationele seksualiteit gestopt wordt.'[7] In het Nederland van de jaren zestig en daarna was dat zeker het geval, al bleef hier de bredere context van de veranderingen, en het besef van de explosiviteit van deze bevrijde seksualiteit, lange tijd ondergesneeuwd onder de stortvloed van gesecularisseerde halleluja's over de bevrijding zelf en de louter positieve en gezonde gevolgen die deze voor mens en maatschappij zouden hebben.

Macht speelde in dit denken een centrale rol, al bestonden hier twee stromingen over. De ene groep beschouwde seks als onderdeel van de gewenste afschaffing van macht en bezitsdrang, en zag dit al-

lemaal zeer rooskleurig in. Het kassucces dat het Amerikaanse echtpaar O'Neill boekte met hun boek *Open huwelijk* was hier het voorbeeld. De andere stroming bleef zeer gevoelig voor macht, dat wil zeggen voor de resterende machtsverschillen tussen man en vrouw, niet alleen op het gebied van seks maar ook en vooral op de terreinen van politiek en maatschappij.

De eerste vrijheid-blijheid-periode heeft maar kort geduurd. De psychedelische *flower power*-tijd was met de moordpartij tijdens het Rolling Stones-concert in Altamont in 1969 alweer voorbij. In Nederland duurde de droom langer. In 1970 was er in Amsterdam het *Wet Dream Festival*, met orgieën en gezamenlijk masturberen en pornofilms, waaronder films waarin met varkens en andere dieren werd gecopuleerd.

De NVSH, die in de jaren zestig het ledental tot 200 000 zag uitgroeien, verloor die leden door de vrije verkoop van voorbehoedmiddelen, en de concentratie op de vrije seksbeleving, weer bijna even snel als ze gekomen waren. De nadruk die men legde op 'alles moet kunnen', met de nadruk op 'moet' – de beroemde seksavonden – ging velen te ver. Met de 'masturbatielijn' was de vereniging een pionier op het terrein dat later in de 06-vorm een commercieel succes zou worden. Met dit verschil, aldus journalist John Jansen van Galen: 'Je moest bij de NVSH beloven dat je er na het klaarkomen over wilde praten.'[8]

Jaloezie als De Nieuwe Zonde

Velen kwamen er tamelijk snel achter hoe ingewikkeld het was om 'bevrijde seksualiteit' te beleven. Het grote struikelblok was de taboeverklaarde emotie van de jaloezie. Het werd de Nieuwe Zonde van de bevrijde generatie. In het onderscheid tussen goede en verkeerde emoties, dat na 1945 ook in Nederland het denken ging beheersen, werd jaloezie wel de meest verketterde, ook in relaties.

Jaloezie werd al in de jaren vijftig als een uitermate schadelijke emotie beschouwd, niet passend bij een modern gezin dat wilde leven conform de nieuwe rationele regels die verstandig ouderschap met zich meebracht. Blijkbaar was de afkeuring van jaloezie al zo wijd verbreid binnen gezinsverband, dat de Commissie voor Huishoude-

lijke en Gezinsvoorlichting eind jaren vijftig mevrouw O. Andel-Ripke een brochure *Jaloezie bij kinderen* liet schrijven om te waarschuwen tegen die modieus moderne ontkenning of bestrijding ervan. In krap 12 pagina's zette zij op nuchtere wijze de onzin van al die bezorgdheid uiteen:

'Zózeer zijn vele ouders en opvoeders door een verkeerde opvatting van het begrip "jaloezie" bevangen, dat ze het haast beledigend vinden, als men hun kinderen ervan beticht. Ze proberen het op allerlei manieren goed te praten. Ze zijn almaar doende jaloezie tussen hun kinderen te voorkomen [...] Ze willen allerlei aanleidingen tot afgunst vermijden en voeren aldus een strijd tegen een eigenschap, die bij kinderen als zodanig niet eens bestáát! Het is waar, dat bij volwassenen afgunst en jaloersheid zeer veel kwaad doen en een mens, die zich in zijn leven teleurgesteld voelt en altijd zo tekort gedaan, gaat iedereen benijden.' Maar dat had volgens haar een hele geschiedenis, die niet veel te maken had met kinderlijke reacties die men jammer genoeg ook samenvatte onder het begrip jaloezie: 'Ouders zijn geneigd tegen een kind, dat lelijk doet te zeggen "zo vind ik je niets lief", hopend op verbetering van gedrag. Ze bereiken het tegenovergestelde. Het kind ziet daarin een bevestiging van zijn angst, dat hij niet meer meetelt; het voelt zich verongelijkt. Juist omdat het kind zelf beseft, dat het niet aardig doet, zal het gevoeliger zijn voor wat anderen ervan zeggen.'[9]

Haar opvatting over jaloezie bij kinderen vatte ze in een paar zinnen samen: 'Het is natuurlijk en een teken van normale groei, wanneer kinderen in verzet komen tegen nieuwe ervaringen en zich verweren tegen ondervindingen, die hun positie in gevaar brengen. Kinderen zijn op grond van hun ontwikkeling en de daaruit voortvloeiende gevoelens van onzekerheid geneigd om vast te houden aan een toestand waarin ze zich wel bevinden.' Zijn afgunst wordt pas een probleem juist als hij van die ander houdt. Kinderen laten meestal mensen voor wie ze niets voelen gewoon links liggen. Maar ook als het een probleem is, is het geen echt probleem, vaker is gekibbel een gevolg van verveling. 'Als Wim zijn zusje plaagt die nog snoepjes overheeft, leid je hen af. Dan zul je later horen, Wim, wil je nog een snoepje?' Haar conclusie: 'De kunst is dus zich niet te richten op het kwaad, al zou men dat nog zo graag willen vermijden; maar om de kinderen zo vóór te gaan in verdraagzaamheid en aanvaarding van het goede

in het leven, dat ook zij op den duur bereid zijn alles van twee kanten te zien [...] Dan is er geen plaats meer voor jaloezie; want uiteindelijk heeft elk mens behoefte anderen in hartelijkheid tegemoet te komen en vriendschap te sluiten.'[10]

Haar nuchtere advies mocht niet baten. De overtuiging groeide dat elke vorm van jaloezie pathologisch was, bij kinderen, en zeker bij volwassenen, ook als het seks betrof. Dat was althans de overtuiging van de avant-garde. De rest van Nederland dacht nog tamelijk conventioneel over seksualiteit en huwelijk. Volgens het onderzoek *Sex in Nederland* uit 1969 was 62 procent het eens met de stelling: 'Ware liefde voel je allebei direct aan.' En 73 procent meende dat 'ware liefde leidt tot bijna volmaakt geluk', terwijl volgens 54 procent 'ware liefde eeuwig duurt'.[11] Seksuoloog J.M.W. van Ussel trok in 1970 hieruit de conclusie dat het monogame huwelijk een 'leugenachtige ophemeling van het idyllische gelukkige gezin en van de romantische liefde' was die irreëel was en dus gevaarlijk.[12]

Ontdaan van de biologische, sociale en economische context, werd de seksualiteit de belangrijkste bron van passie en ook belangrijkste voorwaarde voor een gelukkige liefde en relatie. Van alle andere passies die de mens kan hebben, van hobby tot partij tot kerk, bleef in de moderne, gesecularisseerde wereld voornamelijk de sport over, die dan ook een komeetachtige ontwikkeling doormaakte als uitlaatklep voor allerlei vormen van emotie. En uitgerekend in deze periode van hyperwaardering van seks als enige echte mogelijkheid voor opwinding, lichamelijkheid, intimiteit, ja voor de verwerkelijking van de hele eigen identiteit, uitgerekend nu ging deze dwanggedachte gepaard met het verbod op jaloezie. Deze taboeïsering had veel te maken met de felheid van de weerzin tegen de kerk en de vooroorlogse burgermoraal. De kerk erkende jaloezie als een al te menselijke eigenschap, maar betitelde het als een zonde. Belangrijker was dat kerk en wetgeving jaloezie wilden voorkomen door regelgeving: de een had het exclusieve recht op de ander, zoals in het huwelijk, zodat het bij overspel ging om overtreding van de wettelijke en/of kerkelijke afspraak. Toen vanaf de jaren zestig die afspraken losser werden, het huwelijk opener, en de exclusiviteit niet langer als recht gold, werden moraal en wet omgezet in een negatief gevoel: ik/jij mag niet jaloers zijn.

Daarbij kwamen de sociaal-psychologische gevolgen van de ver-

anderde leefomstandigheden. Binnen het kerngezin dat zich vanaf het interbellum doorzette als standaardfamilie leefden de leden ervan dichter op elkaar dan voorheen en raakten ze ook nog eens emotioneel meer op elkaar aangewezen, daar de *extended family* en de buurt goeddeels verdwenen als aanvulling of uitlaatklep. Het was daarom een logische ontwikkeling dat de ouders, in de poging de goede vrede te bewaren, negatieve emoties als jaloezie en woede zo veel mogelijk probeerden te vermijden.

In hoeverre het beklemmende gevaar van de Koude Oorlog de neiging had uitbarstingen van jaloezie, en dus woede, te voorkomen, is niet onderzocht, maar dit ligt wel voor de hand. Want dat jaloezie een van de heftigste, meest verwoestende emoties is, dat was al eeuwen bekend. Bij toenemend gebrek aan mogelijkheden deze emotie in andere, minder riskante banen te leiden, nam de angst ervoor toe. In *American Cool* haalt Peter N. Stearns enkele bronnen aan die inzake jaloezie het woord 'explosief' gebruiken. In Nederland deed Bram Buunk begin jaren zeventig een oriënterend onderzoek naar jaloezie in relaties waarbij een van beide partners zich bedreigd voelt omdat de ander een seksueel getinte relatie met een derde heeft. Hij citeert een jaloers iemand: 'Ik weet wel dat jaloezie echt een bijna vernietigende kracht is. Wanneer het eenmaal los komt, dan kan ik compleet destructief worden. Dan kan ik alles kapotmaken. Alles. Ik zou in principe in staat zijn om een atoombom los te laten, hoor.'[13]

De pleitbezorgers van de vrije seks, het open huwelijk, de partnerruil, de groepshuwelijken en de communes gingen uit van een wonderlijk mengsel van opvattingen. Want deels borduurden ze voort op de beheersing van de emoties zoals de burgerlijke moraal, het industriële kapitalisme en de Koude Oorlog vereisten. Deels zetten ze de in feite zeer burgerlijke psychologische stroming van het behaviorisme voort dat eveneens alle nadruk legde op zelfbeheersing en 'volwassen rationeel gedrag'. Maar ook de anti-kapitalistische, marxistische leerstelling dat jaloezie uitsluitend het gevolg zou zijn van een kleinburgerlijke, bezitterige houding waarvan het gezin de uiting was werd in de nieuwe houding meegenomen. In de woorden van Buunk: 'Jaloezie werd als zonde gezien, iemand was een kapitalist of een emotionele imperialist als hij jaloers was.'[14]

Ook de minder ideologisch ingestelden neigden naar deze opvatting, uit dorst naar doorbreking van de sleur of verbetering van hun

relatie, omdat ze kortom tot de conclusie waren gekomen dat hun relatie lang niet voldeed aan de hoge idealen die de O'Neills aan de seksualiteit hadden gesteld: 'synergetische interactie, verrijking, verrukking en transcendentie'.[15] Sommige wetenschappers die groepshuwelijken onderzochten merkten dat jaloezie maar een complex onderwerp was, en gingen er daarom maar van uit dat jaloezie geen emotie is.[16]

Intussen zaten velen die zich waagden aan seksuele experimenten er wel mee. Er werd zo veel over gepraat, dat men zich kan afvragen of men überhaupt nog tijd had om een behoorlijke partij op de mat te leggen. De rationalisaties en regelgeving die men in de beste traditie van de theologische debatten uit vroeger eeuwen verzon om de jaloezie uit te bannen of hanteerbaar te maken, kunnen vooral een glimlach opwekken. Bij overspel besloten sommigen elkaar alles, tot in de details, te vertellen, zodat de eigen partner er toch een beetje bij hoorde en zich niet bedonderd of buitengesloten voelde. Bij partnerruil werden strenge regels afgesproken: alleen met elkaars toestemming, in elkaars bijzijn en alleen een fysieke, seksuele, niet-emotionele interesse in de vreemde. Bezoek aan 'parenclubs' bleek emotioneel het minst belastend te zijn.

Deze ontwikkeling naar de 'seks om de seks' werd door seksuoloog Van Ussel betreurd. Het ging hier om een 'positief eng-seksuele visie', positief omdat het seksuele gewaardeerd werd, maar eng-seksueel omdat seks geheel geïsoleerd werd. Daarmee leek deze visie op de negatief eng-seksuele visie waartegen men zich afzette. 'In beide groepen treffen we mythevorming aan: seks is heel gevaarlijk of heel noodzakelijk. Seks is dierlijk of het hoogste genot, seks voert tot verderf of maakt iemand helemaal vrij. Beide groepen brengen een grote hulde aan het seksuele, de ene door het intens te bestrijden, de andere door het te waarderen als een doel op zichzelf.'[17]

In sommige van de schaarse communes waren, net als in Mao-China, exclusieve seksuele relaties verboden. Men stelde er roosters op waarin was vastgelegd wie wanneer met wie naar bed moest om te voorkomen dat er 'burgerlijke' paarverhoudingen werden aangegaan. Jaloezie werd hier per decreet afgeschaft. Het ging bij deze communes om kleine sektes, maar de groep die, voorzichtiger, wilde experimenteren, was eind jaren zestig drastisch toegenomen. Want bijna iedereen mocht nog wel heilig geloven in die ene ware en eeuwige

liefde, het percentage dat seks buiten het huwelijk ontoelaatbaar vond bedroeg in genoemd onderzoek *Sex in Nederland* in 1969 nog slechts 60 procent.[18]

Jaloezie werd van een moeilijkheid een probleem, een groot probleem, waarvoor dan ook grote of utopische oplossingen werden bedacht: ontkenning, verdringing, afschaffing. De nieuwe moraal ging uit van de totale seksuele zelfontplooiing, maar was gebaseerd op de eis van totale zelfbeheersing en uitbanning van mogelijke negatieve bijeffecten. Liefde kwam in deze nieuwe moraal niet meer voor. Zoals schrijfster Renate Rubinstein het omschreef: 'Je moest niet verliefd worden want daar kwam afhankelijkheid uit voort en daarmee alle ellende. Liefde en seks moesten gescheiden blijven. Seks en vriendschap mocht, dat was juist leuk, liefde en vriendschap mocht ook, dat was veilig, maar seks en liefde was veel te gevaarlijk.'[19]

Sociologe Christien Brinkgreve weet deze verdwijning van de liefde voor een deel aan de politieke toonzetting van de eisen van de vrouwen- en homobeweging om erkenning en gelijke rechten: het is geen hartstocht meer maar een recht. De moraal van afstandelijkheid en de strijd om gelijke rechten hadden met elkaar te maken. Beide zien de overgave aan de ander als gevaar: van verlies van zichzelf of van verzwakking van de eigen positie. Dat schreef ze in 1994, toen een deel van de generatie van zestig allang gescheiden was en het, *sadder but wiser*, in de tweede relatie een stuk rustiger aandeed, zo niet net zo monogaam werd als hun ouders waren geweest.

Seksueel geweld

Geheel volgens de wet van het gezonken cultuurgoed, verspreidden de ideologie en de praktijk van de seksuele vrijheid zich nog tot in de jaren tachtig tot aids en explosief toenemende geslachtsziekten er tijdelijk een rem op aanbrachten. Intussen was, getuige alle talkshows over seks op televisie, van de idyllische, paradijselijke vrije seksualiteit toch al niet veel meer overgebleven. Seksualiteit bleef de grootste bron van intimiteit en genot, maar de eis van gelijkheid in de relatie en van de eigen verantwoordelijkheid voor het eigen perfecte geluk, maakte dat de mens zich steeds eerder schaamde of waardeloos voelde, zijn leven leeg achtte en zijn lichaam knudde.

Norbert Elias heeft de toenemende gevoelens van schaamte in verband gebracht met het onderdeel van het civilisatieproces, de toenemende rationalisering. Mensen kunnen meer situaties doorzien, moeten meer rekening houden met wat de anderen vinden, en dat tezamen leidde ertoe dat in dezelfde historische, maatschappelijke periode waarin de rationalisering merkbaar toenam, 'ook een oprukken van de schaamte- en pijnlijkheidsgrens waarneembaar is'.[20]

De geheel gedemocratiseerde intimiteit kon de beste relatie, de beste seks opleveren, daarvan waren nog velen overtuigd – en daarin verschilde men in feite niet veel met het vroegere heilige geloof in die ene ware liefde. Maar door de eis van gelijkwaardigheid-in-alles en de sluipenderwijs ingeslopen angst voor overgave – uit angst de autonomie de verliezen – werd de kans op deze ultieme relatie kleiner dan ooit. De seksualiteit die bevrijd was van de noodzaak tot voortplanting, ontdaan was van die andere vormen van liefde, maar wel belast was geraakt met de dwang van wederzijds genot en extase noemde Giddens in 1992 *plastic sexuality*. Aan zijn stand verplicht als progressief humanist, bleef hij geloven in het goede en mooie van deze gedemocratiseerde seksualiteit. Maar hij vroeg zich toch somber af: 'Niemand weet of de seksuele relaties een braakliggend land worden van tijdelijke verhoudingen, getekend door evenveel emotionele antipathie als liefde, en doorsneden door geweld.'[21]

Welnu, dat was in 1992 al wel duidelijk, dat de moderne seksualiteit doorsneden was van geweld. En dat was in de tijd van 'de oude seksualiteit' niet anders geweest. In de preïndustriële tijd zeker niet, waarin prostituees, promiscue vrouwen en overspeligen min of meer vogelvrij waren, waarbij er soms sprake was van 'rituele verkrachtingen'.[22] Maar ook in de moderne tijd niet. Moorden op prostituees kwamen tot in de jaren zeventig echter vaak niet eens in de krant. Mede daarom leek alle geweld tegen vrouwen vanaf de jaren tachtig nieuw. Het zorgde vanaf eind jaren tachtig voor de grootste emoties in de publieke opinie. Seksueel misbruik werd hét thema van de lange jaren negentig (1989-2001): van de vermeende kleuterroof eind jaren tachtig in Oude Pekela via de incestzaak-Yolanda medio jaren negentig tot de diverse gevallen van verkrachting en moord vlak voor en na de eeuwwende – met Dutroux als dieptepunt. Het werd alsnog duidelijk dat de feministen rond 1970 terecht zo hadden gehamerd op de factor macht in de relatie tussen man en vrouw.

Het is ook de verdienste geweest van de feministen van rond 1970 dat zij de woede terugbrachten op het publieke toneel als terechte en gelegitimeerde emotie. Al moeten wij hierbij de anti-Vietnamdemonstranten niet vergeten, en nog minder dat woede het meest permanent tot uiting kwam in de popmuziek. In de jaren zestig bij politiek geëngageerde musici als Bob Dylan, Jimi Hendrikx, Janis Joplin, John Lennon, Jim Morrison, Frank Zappa en Country Joe en bij even avant-gardistische maar apolitieke bands als The Velvet Underground. Woede is sindsdien op de zijtonelen van de popmuziek nadrukkelijk aanwezig gebleven, in de Punk eind jaren zeventig en in de Grunge begin jaren negentig. Overigens draait de popmuziek voor een belangrijk deel op de gratis seks die de muzikanten erbij geleverd krijgen. Als dit niet zo was, zouden er heel wat minder jongens popmuzikant willen worden. Omgekeerd is dit niet het geval, Madonna wellicht uitgezonderd. In de popmuziek, die in andere opzichten zo emanciperend heeft gewerkt zoals bij het terugdringen van racisme, is het seksisme misschien wel het sterkst aanwezig, vergeleken met alle andere terreinen van het moderne leven.

De woede van de vrouw gold de praktische ongelijkheid en het uitblijven van het zelfbeschikkingsrecht over het eigen lichaam (abortus), én de beeldvorming over 'de' vrouw die in hun ogen deze minderwaardige positie rechtvaardigde en in stand hield. Deze tweede feministische golf had de woede gemeen met de eerste, die van de sufragettes als Mary Pankhurst, van na 1900. Maar de inzet van de nieuwe woede ging veel verder dan de strijd om vrouwenkiesrecht en juridische gelijkheid aan de man. Nu werden er de eisen van sociale en economische gelijkheid aan toegevoegd, het zelfbeschikkingsrecht over het eigen lichaam en *last but not least* de erkenning van en de controle over de eigen identiteit, inclusief het beeld van de vrouw in de media. De nadruk die in Nederland vanaf de jaren zeventig kwam te liggen op de seksbeleving en de emotionele beleving in het algemeen, was mede het gevolg van het feit dat hier abortus zo snel wettelijk werd toegestaan. Er waren geen harde politieke strijdpunten meer over, op uitbreiding van het aantal crèches na.

De nadruk op identiteit en waardigheid, en dus op het emotionele welbehagen, vormde een fase in een veel langer en breder proces, waarvan het begin doorgaans in de achttiende eeuw wordt gedateerd.

Filosoof Charles Taylor onderscheidt twee veranderingen die er samen toe hebben geleid dat de moderne preoccupatie met identiteit en erkenning onvermijdelijk werd. De eerste is de ineenstorting van de sociale hiërarchieën, die de basis vormden voor het eergevoel. In het *ancien régime* was dit eergevoel wezenlijk verbonden met ongelijkheid. Een man of vrouw van eer te zijn, impliceerde dat anderen dit niet waren. Tegenover dit begrip van eer kwam de moderne notie van waardigheid, nu gebruikt in de universele en egalitaire betekenis van de inherente 'waardigheid van menselijke wezens'. De onderliggende premisse is dat iedereen hierin deelt. Het was, aldus Taylor, duidelijk dat dit concept van waardigheid het enige is dat in overeenstemming is met een democratische maatschappij, en dat het onvermijdelijk was dat het oude concept van eer verdween.[23]

Tegelijkertijd ontstond, onder invloed van de Romantiek, het ideaal van het trouw zijn aan zichzelf en de eigen, unieke manier van zijn: het ideaal van de authenticiteit. Goed en kwaad waren niet langer een kwestie van geloof, wet of droge berekening, maar werden voortaan verankerd in onze gevoelens. Moraal werd 'de stem binnenin'. Deze unieke authenticiteit gold het individu en later ook het hele volk. Tegenwoordig kunnen mensen zichzelf nog wel definiëren in termen van hun sociale rol, stelt Taylor, maar de eis van authenticiteit vereiste na het bereiken van het algemene kiesrecht meer: 'Wat we vragen te erkennen is de unieke identiteit van dit individu of deze groep, hun verschil met ieder ander. Het idee is dat het precies dit verschil is dat genegeerd wordt, weggepoetst, geassimileerd aan een dominante of meerderheidsidentiteit. En deze assimilatie is de hoofdzonde tegen het ideaal van authenticiteit.'[24]

Het werd zo de uitdaging van de politiek jegens de vrouw, en later jegens nieuwe etnische minderheden, om hun gevoel van marginalisatie weg te nemen, zonder de basale politieke beginselen aan te tasten. De strijd om abortus werd dan ook een weliswaar korte maar harde politieke strijd, daar hier de eis van zelfbeschikking over het eigen lichaam haaks stond op de grondwettelijke plicht elk leven te beschermen. Over de rechten van de mannelijke verwekker werd niet gesproken.

Aangezien de feministen hun identiteit, net als zovele anderen, goeddeels ophingen aan hun sekse, ging deze strijd gepaard met de strijd om de macht over het beeld van de vrouw. Dit idee was mede

ontleend aan de Franse schrijver Frantz Fanon die in zijn roman *Verworpenen der aarde* uit 1961 had geschreven dat een belangrijk wapen van de koloniserende volken bestond uit het opleggen van hun beeld van de gekoloniseerde aan de gekoloniseerde. Als de laatsten zich wilden bevrijden, dienden ze te beginnen met zichzelf te ontdoen van deze opgelegde maar overgenomen denigrerende zelfbeelden. Fanon beval aan om dit met geweld te doen, en dit idee werd overgenomen door de radicale vleugel van het feminisme (en later door diverse etnische minderheden).

Wélk beeld van de vrouw met geweld omvergetrokken moest worden was begin jaren zestig wel duidelijk: het beeld van de passieve huisvrouw. Tijdens en na de seksuele revolutie werd dit minder duidelijk. Tegen het eerste vrouwelijke bloot op televisie, van Phil Bloom in 1967 in het programma *Hoepla!*, klonk geen feministisch protest. De halve VPRO bestond uit feministen, en dit bloot paste bij de bevrijding van de vrouw uit de fatsoensnormen van de jaren vijftig. Ook was er geen protest tegen het levensgrote verkiezingsaffiche van de vrouwvriendelijke PSP in 1971 waarop een geheel naakte vrouw opgewekt en trots al haar naaktheid aan de wereld presenteerde. Ook dit affiche gold als bewijs van de bevrijding van de vrouw uit het korset van de 'burgerlijke jaren vijftig', al zag men die poster in die tijd voornamelijk aan de muur hangen bij mannelijke scholieren en studenten. Bij vrouwen zag men toch meer klassieke prenten van Griekse of Romeinse torso's of van (aangeklede) mannelijke schrijvers en kunstenaars. Het hoeft geen betoog dat exhibitionisme in deze jaren als een onschuldig, lachwekkend verschijnsel werd beschouwd, uitgeoefend door zielige mannetjes.

Al spoedig daarna vlogen onder de leuze 'Porno is de theorie, verkrachting de praktijk' evenwel de eerste stenen door de ruiten van pornozaken die als paddestoelen uit de grond verrezen. Hiermee werd een beeld van de vrouw bekogeld dat niet strookte met de feministische opvatting van de eigen identiteit en de vrije seksualiteit, namelijk het beeld van de vrouw als lustobject voor de man.

Het andere beeld dat later in de jaren zeventig werd aangevallen, was dat van de vrouw als *Spic & Span*-huisvrouw met haar 'lust' in sneeuwwit wasgoed. Deze strijd werd aangevoerd door Liesbeth den Uyl, de vrouw van de toenmalige premier. Noch de stenengooierij, noch deze actie tegen de reclame haalde iets uit. Daarvoor was de

macht van de industrie, inclusief de seksindustrie, al te groot geworden en, belangrijker, vonden te veel mensen het ondanks alles toch te aangenaam leven in deze commerciële en geseksualiseerde samenleving. Het waren ook incidentele en tamelijk halfslachtige acties. Duidelijkheid ontbrak over de vraag wat die 'vrouwelijke' seksualiteit dan in de praktijk meer inhield dan het recht op het eigen orgasme.

Verwarring over de vrijheid

Bij alle discussie over de aard van 'goede en eerlijke' seks bleef de consensus dat de vrijheid zo groot mogelijk moest zijn. Dit was ook het standpunt van de Rutgers Stichting die zich in 1969 had afgesplitst van de NVSH om, gesubsidieerd, de seksuele hulpverlening en voorlichting ter hand te nemen. Alle voorlichting was gericht op de positieve verkenning van de seksualiteit. Inzake pedofilie en incest werd daarom tot begin jaren tachtig een slag om de arm gehouden. Sterker, over incest waren de meningen niet uitgesproken afkeurend, zo bleek op een congresdag over pedofilie. Naast de opvatting dat bij zoveel vormen van seksualiteit ook ongelijkwaardige, gewelddadige vormen voorkomen, werd de vraag behandeld: 'In hoeverre lokt het kind het zelf uit?'[25]

Vanaf begin jaren tachtig veranderde de houding ten aanzien van seksualiteit abrupt en drastisch, onder invloed van uitbarstingen van geslachtsziekten als herpes, daarna aids, en de toenemende berichten in de media over verkrachting en incest. Het feminisme en de door feministen en lesbische vrouwen gedomineerde Rutgers Stichting stortten zich opnieuw op de factor macht in de seksualiteit, dit keer met het uitgangspunt het gewelddadige misbruik door mannen van vrouwen en meisjes. Pas in de jaren negentig, onder invloed van de toenemende gevallen van kinderporno, ging men afwijzend over pedofilie denken. Met de geschiedschrijfster van de Rutgers Stichting, Lidy Schoon, kan men het opmerkelijk noemen dat pedofilie en incest, die beide betrekking hebben op seksualiteit tussen volwassenen en kinderen, zo verschillend zijn beoordeeld.[26] De verklaring is simpel. Bij pedofilie gaat het ogenschijnlijk vooral om seks tussen mannen en jongetjes, om homoseksualiteit dus, die in de vrouwenbewe-

ging in hoog aanzien stond. Bij incest gaat het vooral om seks tussen mannelijke verwanten en meisjes, om heteroseksualiteit dus die in de vrouwenbeweging in laag aanzien stond of regelrecht afgewezen werd als 'per definitie verkrachting', in de woorden van de radicale Amerikaanse feministe Andrea Dworkin.

De feministische woede is bepalend geweest voor het denken over incest. Pedofilie kwam niet op de politieke agenda voor. 'Het onderwerp incest was meer bruikbaar voor "het grote gelijk" dan het onderwerp pedofilie,' aldus Schoon, destijds zelf lid van de vrouwenbeweging. Ze kijkt met gemengde gevoelens terug op het balanceren tussen acceptatie en afwijzing van incest en pedofilie. Ze citeert een hulpverlener van de Rutgers Stichting die in de jaren tachtig zei: 'Een vader van een vijfjarig meisje vertelde me laatst hoe handig het kind hem al kon bevredigen. En na mijn kritische opmerking kaatste hij terug: "Ze moet toch leren door doen en niet alleen door praten? Dat heb je zelf zo gezegd!"'[27]

Van kritische zelfreflectie was weinig sprake, ook niet binnen de vrouwenbeweging. Men keerde bijna gretig terug naar de strijd van rond 1970 tegen de man als dominante figuur in de maatschappij. Nu werd de vrouw in seksueel opzicht niet zozeer meer als gelijke partner maar als potentieel slachtoffer voorgesteld. Door de toenemende waarde van de onaantastbaarheid van het lichaam, en wellicht ook door teleurstelling over de wending die de seksuele revolutie had genomen, werden daders van seksuele misdrijven genadelozer aangepakt dan plegers van gewoon geweld. Van de reclasseringsgedachte uit de jaren zeventig bleef na de jaren tachtig weinig meer over. De Rutgers Stichting wees het overheidsvoorstel af dat zij behalve slachtoffers ook daders van seksueel geweld zou behandelen.[28]

Hoezeer het hele probleem van seksueel geweld in politiek vaarwater was gekomen bleek in de jaren negentig opnieuw toen er een nieuwe versie moest komen van het internationaal psychiatrisch diagnostisch handboek, *DSM IV*. Eerder was al gebleken dat de term 'psychische stoornis' behalve een culturele kwestie ook een kwestie is van geslaagde politieke lobby. Homoseksualiteit, in de jaren vijftig nog als stoornis gezien, werd in de jaren zeventig geschrapt uit het handboek. Nu werd onder druk van de vrouwenbeweging masochisme als stoornis geschrapt. Zo wilde men voorkomen dat bij 'huise-

lijk geweld' tegen vrouwen zou kunnen worden onderzocht of hier ook een masochistische trek van de vrouw een rol speelde.

De strijd tegen de achterstandspositie van vrouwen en alle nadruk die de feministen legden op de bewustwording van het effect van ongelijke machtsrelaties in seksuele verhoudingen had ook nadelige kanten, zoals ook Lidy Schoon erkent: 'Hierdoor is het emancipatieproces van mannen op velerlei gebied te veel buiten schot gebleven.'[29] Uitgezonderd de homoseksuele man, is de Nederlandse man geen onderwerp van studie geworden, in tegenstelling tot Amerika, waar tal van studies zijn verschenen over 'de Amerikaanse man'. Het accent erin ligt op zijn struikelweg naar de moderne tijd, of op de crisis waarin hij is komen te verkeren als gevolg van de verwarring rond het begrip mannelijkheid.[30] Giddens had een van de gevolgen van deze nieuwe crisis van het man-zijn aangegeven. 'Nu de heerschappij van de man over de vrouw begint te verdwijnen, zien we het dwangmatige karakter van de mannelijke seksualiteit openlijker onthuld. En deze afnemende heerschappij genereert ook een toenemende golf van mannelijk geweld tegenover vrouwen.'[31]

De toenadering en het groeiende begrip tussen man en vrouw sloegen om in hernieuwde beklemtoning van de overheersende positie van de man. Zo werd opnieuw een emotionele kloof van argwaan zichtbaar tussen de seksen. Het accent kwam opnieuw te liggen op het onbeheersbare karakter van de mannelijke seksualiteit, net als voor de Eerste Wereldoorlog. Toen werd de ongeremde mannelijke seksualiteit als een darwiniaanse biologische noodzaak beschouwd, waarbij de overtollige energie ontladen diende te worden in het leger, op zee of in het bordeel. Het bordeel was er sinds het interbellum niet meer bij. De heiligverklaring van het gezin leek met succes de man te hebben gedomesticeerd. Het wantrouwen was er toen niet minder om. Van de zijde van het gezag werd dames op het hart gedrukt niet met vreemden te dansen. Het bijbelse gezegde luidde: 'Gaat heen en vermenigvuldigt u', maar voor de vrouw het door zou hebben, zou de man het omdraaien: 'Vermenigvuldigt u en gaat heen.' Dat laatste was sinds de pil niet meer aan de orde. Maar het geloof in inherente goedwillendheid en trouw van de man in seksueel opzicht heeft vanaf 1960 dus slechts enkele decennia geduurd.

Vanaf de jaren tachtig bleef seksualiteit in de media bijna hoofd-

onderwerp van gesprek, vooral de manieren om het tot een fantastische aangelegenheid te maken. Maar langzaam maar zeker verschoof het accent naar de ongewenste seksuele handelingen van de man, buiten maar vooral binnen het gezin. De publieke strijd hiertegen begon met de bestorming door een groepje vrouwen in 1982 van een podium met vertrouwensartsen die over incest spraken, wat toen nog als een zeldzaam verschijnsel gold bij zwaar verziekte geesten. Diverse vrouwenhulpgroepen ontstonden, zoals de Stichting Tegen Haar Wil, die aandacht voor incest vroegen in de media en in de politiek. Deze acties hadden succes. De cijfers over incest en geweld stegen met het jaar tot ongekende hoogten. Nel Draijer kwam in 1988 met een geruchtmakende publicatie over het op grote schaal voorkomen van ernstig seksueel misbruik – minstens vijf procent, door verwanten in 'multi-probleemgezinnen' – en minder ernstig misbruik in nog veel meer gevallen. Menigeen hechtte in meer of mindere mate geloof aan de gepresenteerde cijfers. Zo schreef socioloog Paul Schnabel in 1990: 'Niemand had gedacht dat een op de zeven Nederlandse vrouwen voor haar zestiende seksueel is misbruikt en dat een op de negen slachtoffer is geweest van geweld van de partner.'[32]

De strijd zou uitmonden in een roep om een harde aanpak van mannelijke zedendelinquenten, die uiteindelijk niet veel verschilde van de sinds de jaren zestig zo heftig veroordeelde manieren van die 'barse jaren vijftig': opsluiting en castratie. Maar aangezien het begrip zedendelict bijna net zo vaag is als het woord identiteit, kon het niet uitblijven dat de acties tegen gewelddadige zedenmisdrijven soms vergezeld gingen van schimmengevechten tegen alle vormen van 'ongewenste intimiteiten' en 'geestelijke terreur' tegen vrouwen.

Protest en wraak

De heftigheid van de woede van de vrouw die vanaf de jaren tachtig sterker werd kunnen we deels verklaren uit het feit dat seksualiteit niet zo'n onschuldige zaak bleek, en dat de getaboeïseerde emotie van de jaloezie ook na al die jaren van vrouwenemancipatie wel degelijk heftig kon toeslaan. Dat besef vergrootte wellicht ongewild toch weer

het gevoel afhankelijk te zijn van de man. Want het begrip liefde wilde men nog altijd liever niet gebruiken, en men wilde dus ook niet aanvaarden dat er in de liefde bijna altijd sprake is van wederzijdse afhankelijkheid.

Tot die tijd hadden vele vrouwen geloofd in de beschrijving die Simone de Beauvoir in 1953 had gegeven in haar later immens populaire boek *De tweede sekse* van de verwoesting die de ongelijke machtsverhouding voor vrouwen kon aanrichten – masochisme, paranoia, chronisch wantrouwen, bezitsdrang en verlammende onzekerheid. Ruim dertig jaar later, in 1985, publiceerde sociologe Emma Brunt een bundel gesprekken met maatschappelijk geslaagde vrouwen, die niet bang hoefden te zijn dat hun sociale, economische en psychische identiteit geheel in rook opging als de man even naar een ander keek. De meeste van haar gesprekspartners gaven toe toch jaloers te zijn, soms op het gewelddadige af, waarbij wraak een terugkerend thema bleek.[33] De gevoelens van paniek en wanhoop waren in 1978 al op ontwapenend eerlijke wijze beschreven door Renate Rubinstein in *Niets te verliezen en toch bang.*

Het leukste voorbeeld gaf schrijfster Annie M.G. Schmidt. Zij ging ooit met een getrouwde minnaar naar Parijs. In het hotel was hij moe, ging naar bed, en zij pakte ook zijn koffer uit. 'Ik deed het deksel open en zag hoe keurig al zijn kleren waren opgevouwen en gerangschikt. Aan alles was gedacht. Er zat een kaartje veiligheidsspelden in, een warme trui voor als het onverhoopt fris werd, een extra paar sokken, een boekje om te lezen in het hotel... en ik begreep opeens dat zijn vrouw dat allemaal heel zorgzaam had staan inpakken. Toen werd ik plotseling razend. Ik heb dat koffertje naar het raam gedragen en het zó uitgekiept boven de binnenplaats van het hotel. Schrééuwend! [...] De volgende dag hebben we toen natuurlijk alles nieuw moeten kopen, maar dat hinderde niet, want ik voelde me bijzonder tevreden en voldaan. Redelijkheid is mooi, dat zou eigenlijk wel moeten, maar vechten en slaan lucht soms geweldig op.'[34]

Schrijfster Marjan Berk achtte zich te veel een dame om de partner of de vrouw die haar relatie verstoorde een aframmeling te geven. 'En dat is jammer, want de straf moet wel plaatsvinden. Een weloverwogen straf. De pijlen moeten doel treffen [...] En dat is het aardige van schrijven, dat de straf toch wordt voltrokken, en wel tot de laatste komma.'[35] Schrijfster Doeschka Meijsing zei ongeveer het-

zelfde: 'Jaloezie keert zich altijd tegen jezelf, je bereikt het tegenovergestelde van wat je wou [...] Dus rol je je maar weer op en wacht op het volgende moment dat je echt knapt. En dan neem je revanche. Jaloezie escaleert altijd. Het is escalatie [...] *Rache, Rache, Rache!* Het gaat allemaal over wraak.'[36]

Drie jaar later, in 1988, volgde de eerste grote massale actie, een stille tocht *avant la lettre*, uit protest tegen de verkrachting van en moord op een vrouw, de Groningse Lucie Burgdorffer, door een tbs-patiënt, op proefverlof uit de Mesdag-kliniek. Directeur H.J.C. van Marle wees direct alle verantwoordelijkheid af. Twee van Lucies vriendinnen waren hierover zo woedend dat ze besloten hiertegen actie te ondernemen. Ze hadden contact met de Stichting Tegen Haar Wil die besloot iets te organiseren. Twee dagen later liepen er vijfduizend boze mensen door de straten van Groningen.[37] Men eiste dat de Mesdag-kliniek de tbs-patiënten niet zomaar op proefverlof stuurde, en eiste tevens dat de buurtbewoners ingelicht zouden worden over nieuwe proefverloven van mogelijke recidivisten. Deze actie was het begin van de Nederlandse roep om zwaardere straffen en van het pleidooi voor een *show and shame*-behandeling van de daders. De Britse boulevardpers zou deze methode later ook toepassen door foto's van vrijgelaten of verdachte pedofielen af te drukken. Daartegen werd ook hier fel protest aangetekend als zijnde stigmatiserend en middeleeuws. Maar speelde hierbij niet een rol dat slachtoffertjes van het mannelijke geslacht waren, en geen meisjes of vrouwen?

De vrouw als eiseres van gerechtigheid, de vrouw als afdwinger van zwaardere straffen, het werd een populair thema in de jaren negentig. De vrouw als wreekster trok volle zalen in films als *Thelma and Louise* en *Basic Instinct*. In de laatste film gebruikte Sharon Stone mannen zoals mannen vroeger vrouwen gebruikten. Als Thelma en Louise met een verkrachting te maken krijgen, nemen ze als Rambo wraak: de vrachtwagen van de verkrachter wordt door de vrijgevochten vrouwen volledig aan flarden geschoten. In dezelfde tijd was er in de internationale media groot applaus voor de Amerikaanse Lorena Bobbit die haar mans penis afsneed omdat ze genoeg had van zijn gewelddadigheden. Dit alles toonde aan dat vrouwelijke lieflijkheid sommige vrouwen niet meer behaagde, dat anderen het geloof in spontane gelijkheid hadden opgegeven, en dat weer een andere

groep zich zo assertief en machtig wenste op te stellen dat het op dominantie begon te lijken. Van deze laatste groep werd Madonna het idool.

Seks betekende niet langer vrijheid maar opnieuw gevaar. De woede over deze verwaarloosde kant van de seksualiteit wekte angst en haat.[38] Vergelding als begrijpelijke, zelfs legitieme daad werd ruim gepropageerd. Het boekenweekgeschenk van 1997 werd geschreven door Renate Dorrestein en heette *Want dit is mijn lichaam.* Het werd in een oplage van ruim 600 000 exemplaren verspreid. Over het thema van dit boek en al haar andere boeken zei ze in een gesprek met Lien Heyting: 'Het gaat over vergelding en nog eens vergelding. Meestal draait het om personen die de een of andere vorm van gerechtigheid nastreven. In mijn romans zijn vrouwen vaak het slachtoffer, maar ze zijn niet te beroerd om zich te wreken, om het heft in eigen hand te nemen en af te rekenen met hun slachtofferschap. Het patroon is: er wordt hun iets aangedaan en ze slaan terug.' Dat ze dat vaak op misdadige wijze doen, vond Dorrestein terecht, want de vrouw bleef ondergeschikt, seksueel onvrij, belaagd. 'Een vrouw loopt bij het verlaten of betreden van haar woning een duizelingwekkend grote kans verkracht te worden [...] Ik voel veel voor het schandpaal-idee bij dit soort delicten. Dat een verkrachter veertien dagen in zijn blote kont op het marktplein tentoongesteld wordt en met rotte eieren bekogeld.'[39]

De woede van vrouwen tegen seksueel geweld heeft, samen met de andere protestbewegingen tegen wat zinloos geweld genoemd ging worden, de kentering versneld in het denken over geweld en straf in zedendelicten. Prof.dr. H.J.C. van Marle, de man die in 1988 geen medeverantwoordelijkheid wilde nemen voor de proefverlof-moord, zei in 1996 dat volledige genezing van agressieve perversie bij zware seksuele delinquenten nooit helemaal mogelijk is. Hij schatte het recidivepercentage op 25 procent, na 10 jaar behandeling of langer nog op tien procent.[40]

Het opmerkelijkst was de kentering in het denken over exhibitionisme en voyeurisme. Werd dit probleem vroeger lacherig afgedaan, en komt het delict nauwelijks meer in het strafrecht voor, volgens Van Marle wijden de media er te weinig aandacht aan dat juist deze groep ertoe neigt van kwaad tot erger te gaan. 'Voyeurisme is vaak een vroegtijdig symptoom van ernstige seksuele afwijkingen [...] Het

begint met het bekijken van pornofilms. Het dwangmatige verlangen naar seks wordt daarna erger.'[41] Zijn collega drs. J. Mulder van psychiatrisch centrum De Waag in Utrecht was in 1998 dezelfde mening toegedaan: 'Als je de voorgeschiedenis ziet van de verkrachters die we hier behandelen, blijkt dat ze vrijwel allemaal zijn begonnen met voyeurisme of exhibitionisme. Het is dus van groot belang deze groep al zo vroeg mogelijk aan te pakken, zodat je uitwassen misschien kunt voorkomen.'[42]

Er waren eind jaren negentig nog tegengeluiden, maar die raakten in de minderheid. Dr. R. van Lunsen, hoofd van de afdeling Seksuologie van het AMC, achtte de porno-industrie en de doorgeschoten seksualisering van de maatschappij niet de bron van de moderne seksuele criminaliteit. Het tegendeel was het geval. Volgens hem speelde in de geschiedenis van de daders met een pedoseksuele achtergrond juist 'seksuele repressie een belangrijke rol. Niet een te grote openheid, niet de seksuele bevrijding.' Zijn advies: pedofielen moeten meer fantaseren, minder doen. 'Het liefst heb ik dat pedofielen films maken in hun hoofd. Met de moderne technieken – op internet, met computers – moet het ook niet zo vreselijk ingewikkeld zijn om realistische filmpjes te maken zonder kinderen te hoeven misbruiken.'[43]

Media en seks

Zo kreeg een oude discussie een nieuwe impuls: de vraag of het kijken naar seks en geweld in de media – welke ook – aandriften versterkt en tot imitatiegedrag leidt, of juist een louterend en lustbevredigend effect heeft dat werkelijke daden buitenshuis voorkomt. Seks op televisie is altijd een zaak voor vooral heteroseksuele mannen geweest. In het begin van de seksuele revolutie, tot in de jaren zeventig, rustte er nog een taboe op homoseksuele seks. Daarna is in homoseksuele kringen de seks veranderd in hyperseksualiteit, in de *dark rooms*, op de Gay Parades. Maar niet op televisie. Seks op televisie is nog altijd vooral gericht op prikkeling van de man: veel vrouwelijke geslachtsdelen en orgasmes in beeld, het mannelijke lid en orgasme blijven in de videotheek.

Toch speelde de vrouwenbeweging wel een opmerkelijke rol bij

de vraag wat wel en wat niet op televisie getoond mocht worden. Bij de komst van de seksprogramma's op tv vanaf midden jaren tachtig, en ook na de explosieve groei ervan na 1989 op de commerciële zenders, klonk er weinig verzet van de kant van vrouwen. Geklaagd werd er vooral dat er te veel mannenseks, of juist te veel vanilleseks en te weinig homoseks, werd getoond, in elk geval niet de seks die meer naar de smaak van de vrouwelijke liefhebber was. Van een visuele campagne in het kader van de strijd tegen ongewenste intimiteiten zoals die zich begin jaren negentig in Amerika ontvouwde was hier nauwelijks sprake, op enkele uitzonderingen na. In 1994 ontstond een relletje rond een foto van Inez van Lamsweerde van een vrouw met gespreide benen, die de gemeente Amsterdam op de onderkant van een brug had laten aanbrengen als kunst.[44]

De strijd in Amerika tegen denigrerend taalgebruik of visuele beelden is uitvoerig beschreven. Er waren sterke staaltjes van beeldenstormen door vrouwen. Een vrouwelijke hoogleraar aan de Pennsylvania State University voelde zich door een afbeelding van Goya's *Naakte Maja* in haar 'geslachtseer' beledigd. Het beeld werd van de muur gehaald. Aan een andere universiteit werd Johann Sebastian Bach door een feministisch auteur ontmaskerd als 'ongevoelige macho' omdat in een cantate de ziel door een sopraan (vrouw) vertolkt wordt en de verlosser door een bas (man).[45]

Tegelijkertijd eiste de vrouwenbeweging in 1991 dat de hoorzittingen over de kwestie Anita Hill versus kandidaat-opperrechter Clarence Thomas, waarbij de eerste de laatste beschuldigde van ongewenste intimiteiten toen zij zijn assistente was, integraal op televisie zouden worden uitgezonden. Het argument was dat dit een educatief programma was waarna 'de vrouwen' geen last meer zouden hebben van seksuele intimidatie. Dus kreeg elk gezin in elke huiskamer alle details te horen over seks, pornografische films en het ranzige, obscene gepraat en gebaren van Thomas tegen Hill, tot en met de details over de schaamharen van de kandidaat-rechter op een colablikje. De bijzonderheden over seks en relaties dienden een hoger doel, dus waren ze wel geoorloofd, was de gedachtegang. Zo werd seks materiaal voor een Amerikaans familieprogramma.[46] Zeven jaar later waren het de rechtse tegenstanders van president Bill Clinton die, met Hill-Thomas als precedent, aandrongen op integrale tv-uitzendingen

van de verhoren en getuigenissen in het Monica Lewinsky-schandaal. Deze hadden een nog visueler pornografisch karakter. In beide gevallen werden privacy en fatsoen ondergeschikt gemaakt aan het politieke doel.

Deze dubbelheid inzake seks of seksuele afbeeldingen in de openbare ruimte of in de media was er in Nederland eveneens. Enerzijds werd er steeds meer op de gevaren van seks gewezen. Anderzijds aarzelde een vrouwelijke journaliste niet om undercover op een afwerkplek te gaan werken en daarover zeer plastisch te berichten. En een andere assertieve journaliste, Bernadette de Wit, eiste haar seksuele rechten op door ervoor te pleiten dat openbare seks op straat moest worden toegestaan – wat trouwens voor homoseksuelen in speciaal daartoe aangewezen parken al het geval was. Het begon er soms op te lijken dat het ideaal van de vrouw was naakt over straat te kunnen lopen zonder te worden betast.

De algemene trend werd om in steeds meer gevallen te spreken van ontoelaatbare seksuele intimiteiten, seksueel geweld of geweld tegen vrouwen in het algemeen, met veel cijfers over de slachtoffers, maar zonder nauwkeurige definitie van deze termen. Het gevolg was ook hier een niet aflatende reeks van onthullingen, arrestaties en verdachtmakingen. Waarbij het probleem werd dat in de meeste gevallen schuld noch onschuld bewezen kon worden.

Niettemin haalde vrijwel elke verdachtmaking of arrestatie de media, waarbij de media, de televisie voorop, weinig eigen onderzoek deden of de beschuldiging ook enig hout sneed. Net als in de kwestie-Anita Hill was de televisie al snel overtuigd dat bij zedendelicten het doel alle middelen heiligde. Maar ook hier gold het argument dat bespreking ervan informatief en educatief was. De VARA adverteerde in 1994 met een foto van Sonja Barend: 'Hoog tijd voor een goed gesprek. Vanavond met Yolanda uit Epe.'[47] Op het jubileumcongres Tien Jaar Incesthulpverlening in 1994 hekelde hulpverleenster van het eerste uur Carla Lichtenburg de rol die de media inmiddels speelden. In de jaren tachtig hadden de media incest bespreekbaar helpen maken, in programma's als *Rondom tien*. Die sfeer was geheel veranderd. De tv-uitzending met Yolanda, Nederlands beroemdste en meest omstreden incestgeval, op RTL noemde ze 'een vreemde combinatie van menselijk drama en porno'.[48]

De rol van de kunst ten slotte is al even dubbelzinnig. De afkeer van censuur leidde diverse malen tot rellen en rechtszaken. De bezwaren van kerkelijke of conservatieve zijde tegen posters op billboards en bushokjes met veel bloot en geslachtsdelen om meer bezoekers naar museum of schouwburg te trekken, zoals naar het Groninger Museum – de plasseks-foto van Andres Serrano – werden telkens niet ontvankelijk verklaard door de rechter.[49] In 1999 begon het Openbaar Ministerie een onderzoek naar twee foto's – op het Holland Festival te zien – wegens vermeende pedofiele strekking. Ook dat onderzoek werd door protesten tegen mogelijke censuur stilgelegd. 'Alles moet kunnen' bleef in de kunst in het algemeen de stelregel. Maar de terughoudendheid werd allengs groter, en de angst om voor fatsoensrakker te worden uitgemaakt kleiner. De Nederlandse Spoorwegen besloten in 2000 de hele oplage van *Rails* te vernietigen wegens een fotoreportage met blote kinderen.

De scheidslijn tussen wat wel en niet oirbaar is, is steeds vager geworden, maar tegen het einde van de eeuw werden de geluiden om harder op te treden luider en luider. Het besluit van de Amsterdamse burgemeester S. Patijn om winkels in het centrum te verbieden om pornografische ansichtkaarten en andere sekssnuisterijen buiten uit te stallen, werd met gejuich begroet, en niet alleen door gerenommeerde fatsoensrakkers.

De scheidslijn tussen het te bestrijden seksuele geweld en het vertoonde of besproken seksuele geweld in de media is al even dun geworden. De scheidslijn tussen kunst en pornografie, en tussen kunst en commercie is moeilijker te trekken dan ooit, en de commercialisering van de televisie heeft dezelfde vraag opgeworpen of het in alle details vertonen van gepleegde wandaden of misdrijven niet toch het gevaar in zich heeft dat de mensen er niet 'educatief' beter van worden, maar deze uitzendingen zien als een pornoprogramma met de extra prikkeling van *reality-tv*. Steeds vaker werden maatregelen besproken om een einde te maken aan de hoeveelheid seks en geweld op tv, zeker aan te vroege programmering in de avond. Veel verder dan vrijwillige afspraken om de kijker via logo's te waarschuwen kwamen deze maatregelen niet. In de publieke opinie raakten meer mensen ervan overtuigd dat het grondrecht van de vrijheid van meningsuiting niet altijd sterker is dan het grondrecht op privacy en openbare orde.

Wat goed of slecht is is vaak slechts een kwestie van tijd. Op het slechte werd in de jaren negentig steeds vaker gewezen, ook als het ging om kunst en literatuur. De Duitse schrijver Rüdiger Safranski publiceerde in 1997 zijn boek *Das Böse oder Das Drama der Freiheit.* Zijn stelling luidde dat het slechte en het kwade de prijs zijn van de vrijheid, ook in de kunst, de politiek en in de media. En dat wat eens als kunstzinnige bevrijding kon worden gepresenteerd – *Lolita, l'Histoire d'O, Saló, Texas Chain Saw Massacre*, om maar een paar voorbeelden te noemen –, op een ander moment in de geschiedenis, door de gewijzigde omstandigheden, een groot gevaar voor de maatschappij kan opleveren. Tegenover journalist Michaël Zeeman gaf Safranski het voorbeeld van de Franse dichter/schrijver Georges Bataille (1897-1962). Die verlustigde zich in markies De Sade en gaf zich in zijn eigen werk ook romantisch over aan het sadisme. Hij zou eens een dag naar onze tv-programma's moeten kijken, of video's bekijken met kettingzagen, aldus Safranski. Batailles dromen over het kwaad waren in hoge mate gerealiseerd, en zelfs op het allertriviaalste niveau. Het koketteren met het kwaad was intussen alledaagse werkelijkheid geworden, het idee van geweld en bloedige extase doorgedrongen tot in de massacultuur. 'Daarom kunnen we vandaag niks meer beginnen met Batailles fantasieën [...] En dat komt doordat al die negentiende-eeuwse denkers zich niets konden voorstellen bij massacultuur en alle technische mogelijkheden die ons ter beschikking staan.'[50]

Dat geldt ook voor de avant-garde die de seksuele revolutie in de jaren zestig inluidde. De groep anarcho-liberale journalisten, kunstenaars en radio- en tv-makers geloofde dat zijzelf al die vrijheid wel aankon, maar het 'klootjesvolk' niet. Daarbij was de gedachte, ook van Provo, dat als dat klootjesvolk zichzelf dezelfde vrijheden zou permitteren, die vrijheden ook een stuk minder leuk zouden zijn. Die revolutie was niet in de laatste plaats bedoeld om zich te onderscheiden van de massa. Bernadette de Wit met haar pleidooi voor anonieme seks in *dark rooms* en op straat dacht in 1995 niet anders. Zij moest er niet aan denken dat die openbare seks in de *Uit-Agenda* zou komen. 'Dat hoop ik niet, want ik wil dat het elitair blijft, voor die kleine, geïnformeerde toplaag, anders is voor mij de lol eraf.'[51] Het enige interessante aan dit efemere verschijnsel-De Wit is ten slotte dat zij, net als de *swingers* van de jaren zestig en zeventig, haar ano-

nieme seks onderwierp aan allerlei regels. 'Je kunt anonieme seks ook alleen maar hebben met een zeer verfijnd etiquette-stelsel. Anders kan het namelijk niet, dan kan elke dumbo mij in mijn kont grijpen.' En dat ook zij seks geheel loskoppelde van de emotie. 'Ik laat mijn echte, diepste emoties natuurlijk thuis en voorzover ik ze beleef, ontroering en zo, hou ik ze wel binnen.'[52]

De illusie dat de emotie buiten seksualiteit te houden is, en dat de partners dezelfde emotieloze zelfbeheersing aan de dag zullen leggen, en niet de volgende dag op de stoep staan of in de bosjes staan te wachten, bleef bij sommigen onuitroeibaar.

Tevredenheid en getob

Hoe staat het na decennia van seksualisering van maatschappij en media intussen met het seksleven van de doorsnee Nederlander, en vooral met zijn emoties als jaloezie, woede en angst? Over de emotionele seksbeleving is geen grootschalig onderzoek gedaan. Wel zijn er uitspraken van professionals die zich met seksualiteit bezighouden. Docent homostudies Geert Hekma beweert al jaar en dag dat het seksleven van de westerling, en zeker van de Nederlander, eentonig, suf, saai, kortom één grote treurnis is. In de jaren vijftig en zestig liep de moraal achter bij de praktijk: men deed al veel meer dan wettelijk of moreel geoorloofd was. Nu is dat omgekeerd, aldus Hekma. 'Alles mag, maar de gemiddelde Nederlander kiest voor een traditioneel seksleven.'[53]

Daartegenover staat de mening van hulpverleners. Seksuoloog Rik van Lunsen zei in 1995 dat het intussen best goed ging. De meeste Nederlanders, vrouwen en mannen, jongeren en ouderen, zien seks als een bron van plezier, geluk, ontspanning en bevrijding. Ze waren veel minder ontevreden over hun seksleven dan vijftien jaar eerder.[54] Seksuoloog Willeke Bezemer voegde daar, ook in 1995, aan toe dat het seksleven actiever was dan ooit: 'Meer standjes, meer partners, met als uitvalsbasis een ongebreidelde fantasie. Er wordt veel meer oraal gesekst dan twintig jaar geleden. Vroeger hoorde je ook nooit dat hetero's anaal seksverkeer hadden, nu wel. Het hangt in de lucht. Met name jongeren zijn er onmiddellijk van op de hoogte en willen het allicht zelf ook eens proberen.' Als nadeel zag ze dat de seks steeds

consumptiever was geworden als gevolg van de mentaliteit van instantbevrediging. 'Minder investeren, sneller effect. Daarvoor hoef je echt niet naar de etablissementen waar Bernadette de Wit verkeert. We leven in een overgeseksualiseerde samenleving waar een dubbelzinnige taal wordt gesproken en relaties dikwijls puur lichamelijk zijn. Seks is aan het verkillen en leidt tot eenzaamheid en dat kan toch niet de bedoeling zijn.'[55]

De emoties zijn terug in het praten over het seksuele verkeer, de positieve en de negatieve: de vreugde en het genot én de jaloezie, de woede en de angst. Dat is de grote verandering na de afstandelijke jaren van de nieuwe taboes tijdens 'de seksuele bevrijding'. De andere kant van de medaille is het toenemen van het bewustzijn van de leegte en eenzaamheid, die 'plastic seksualiteit', wegens het gebrek aan meer omvattende liefde. Maar misschien is dat ook voor een deel schijn. Seriële monogamie mag de standaardpraktijk zijn geworden, en een op de drie huwelijken mag inmiddels in echtscheiding eindigen, maar de meerderheid van de bevolking beleeft blijkbaar nog genoeg liefde en vreugde, en gelukkige mensen halen de krant niet. Een deel van de opwinding van de afgelopen decennia leefde meer in de media dan in de doorsnee huiskamer.

De terugkeer van het hele scala aan emoties en het nieuwe accent op de gevaren van de seksualiteit ging, misschien niet toevallig, gepaard met de terugkeer van de beklemtoning van de biologische verschillen tussen man en vrouw en van het menselijk gedrag in het algemeen. Mannen gingen in toenemende mate weer met vrienden kanoën of op survivaltocht, of elkaar opbeurend *huggen* in de bossen. En over de vrouwen zei de Amerikaanse gigolo Shai, seksdocent en organisator van seksfeesten in Amsterdam in 1996: 'Vrouwen zijn vooral bezorgd over hoe ik het vind, zelfs als ze voor seks betalen. Ze vragen allemaal: hoe was het voor jou, weet je zeker dat je klaargekomen bent? Ook al zijn het geëmancipeerde, zeer zelfstandige zakenvrouwen. Je kunt de regels wel veranderen, maar niet het DNA.'[56]

Min of meer hetzelfde geluid liet de New Yorkse schrijfster Melissa Bank horen, schrijfster van *Vrouw zoekt man*. De vrouwen van in de dertig, zoals zijzelf, hadden ongetwijfeld de vruchten geplukt van wat de feministische beweging tot stand had gebracht. Maar de nieuwe overtuiging dat ze voor hun identiteit niet afhankelijk waren van

mannen, en dat de carrière volledige persoonlijke bevrediging zou geven, had ook tot verwarring geleid. 'De vrouwen van mijn leeftijd die ik ken, zijn nog even romantisch als vroeger. De vrouwenbeweging heeft daar niet alleen niets aan afgedaan, maar zelfs iets aan toegevoegd. Het beeld van de geschikte man is in feite onrealistischer geworden, doordat daar te veel idealen in geprojecteerd zijn. De eisen die vrouwen aan mannen stellen zijn daardoor sterk uitgebreid. Omgekeerd is het zelfbeeld van vrouwen ook minder realistisch geworden, doordat ze zich te veel laten leiden door het ideaalbeeld dat mannen van hen moeten hebben.'[57] De media en de reclame hebben aanzienlijk bijgedragen aan dit paradoxale resultaat van de seksuele bevrijding. Onderzoeken, interviews en de populariteit van sommige tv-programma's als *Friends* tonen het nieuwe onvermogen van vrouwen en mannen om duurzame relaties aan te gaan.

Het tijdperk van de seksualiteit overziend dat begon met de woede van de feministische vrouw over de ongelijkheid tussen man en vrouw, is de conclusie dat deze is uitgemond in een gelijkheid die nog nooit zo groot is geweest in de geschiedenis. Deze gelijkheid heeft de gevoeligheid enorm versterkt over de blijvende schaduwkanten aan man-vrouwrelaties en de seksualiteit, en de 'onbeheersbare' driften van de man in het bijzonder. De Zedelijkheidswet van 1911 betekende bescherming van de vrouw, in eer en gezondheid. De uitverkiezing van het kerngezin tot de beste samenlevingsvorm kon door de vrouw op verschillende manieren worden opgevat: als onderdrukking of als bescherming. De man kon de nieuwe situatie eveneens tweeërlei uitleggen. Hij kon er gezag en veiligheid aan ontlenen, maar hij kon het ook negatiever zien: dat dit in feite domesticatie betekende omdat hij monogaam diende te blijven.

De *Werdegang* van de seksuele revolutie laat zien hoe bevredigend maar ook hoe dubbelzinnig deze in de praktijk was. De pil bevrijdde de vrouw, maar gaf de man het recht altijd seks te willen. Men kan veronderstellen dat pas daarna sommige vrouwen ook een soort mannelijke seksualiteit claimden. Het resultaat hiervan werd in de jaren negentig zichtbaar: veel seks, veel partners, weinig stabiele relaties.

Al snel na verovering van het grote winstpunt van de seksuele revolutie – de eigen seksualiteit van de vrouw – is de vrouwenbeweging een restauratiebeweging geworden via een ingewikkelde weg. De vrouw zag zich onverhoopt genoodzaakt allerlei defensieve manieren

te ontwikkelen die naar tijd en plaats variëren, zoals in het kleedgedrag. Door de afwijzing van de Victoriaanse hoge kraag, moesten er allerlei stilzwijgende regels geconstrueerd worden. Op het werk bleef een diep decolleté riskant, in het park en op het strand mochten de borsten bloot of het hele lijf. Hoe lang dit laatste nog verantwoord is, is de vraag. In Amerika waagt geen vrouw het om half bloot in een park te gaan liggen. Daar zijn de gedragscodes in de onveilige grote stad voor iedereen al zeer terughoudend geworden: mensen passeren elkaar met neergeslagen ogen om de ander niet te provoceren. Niet de vrome mens maar de angstige mens vermijdt tegenwoordig de horizontale blik.

Wat de man betreft, is het beeld al even dubbel. Alle gegevens over de verhuur van pornofilms, het kijken naar porno op televisie en het 'seksen' op internet wijzen naar de conclusie dat er onder heteroseksuele mannen tegen het einde van de eeuw een 'masturbatiecultuur' is ontstaan. Wat seks betreft lijken homoseksuelen de grootste voordelen te hebben behaald van de seksuele revolutie. Zij doen het gewoon.

Om het citaat van Anthony Giddens uit 1992 nog eens aan te halen: 'Niemand weet of de seksuele relaties een braakliggend land worden van tijdelijke verhoudingen, getekend door evenveel emotionele antipathie als liefde, en doorsneden van geweld.' Tien jaar, eindeloze scheidingen en vele stille tochten later, weten we het antwoord. De mens heeft veel van zijn taboeverklaarde emoties terug, en voelt zich daardoor een rijker persoon. De mens heeft ogenschijnlijk steeds meer autonomie gekregen over het eigen leven, in elk geval over zijn of haar eigen lichaam. Maar ook werd in de jaren negentig duidelijk dat al deze nieuwe mogelijkheden, al die nieuwe eigen verantwoordelijkheid, niet automatisch leiden tot een gezonder en bevredigender leven. Daarvoor waren de verwachtingen die de mens aan zichzelf, en aan de ander, stelt te groot geworden. Belangrijkste nadeel is het enorme wantrouwen dat in de liefde standaard werd, en ook van overheidswege wordt gepropageerd. Wegens het aidsgevaar dienden ook minnaars met een vaste relatie altijd een condoom te gebruiken. De seks was van een bevrijdende activiteit van wederzijdse liefde en plezier een permanente zorg om de eigen bescherming geworden. En daarmee was de fysieke liefde weer terug bij de tijd voor de uitvinding van de pil.

Hoeveel persoonlijke tranen om dit verlies van de onschuld zijn vergoten, weten we niet. Hoeveel publieke tranen er in het afgelopen decennium vergoten werden over het geweld in het algemeen, ook dat tegen de vrouw, zullen we in het hoofdstuk over geweld, rouw en woede nog uitvoerig zien.